

№4 тәжірибелік сабақ. Демократиялық жүйенің түрлері

Жұмыстың мақсаты мен міндеті: Студенттерге демократия және қоғамды демократияландыру үрдісін түсіндіру. Қазақстан қоғамын демократияландырудың ерекшеліктерін анықтау. Демократия тақырыбын зерттей келе оның сан алуан түрлерін ашып талқылау.

Техникалық және инструментальдық құралдары: интерактивті тақта, проектор сызба – кестелер.

Тәжірибелік сабақ оқыту нәтижелері: Демократияның либералды, консервативті, популистік, коммунистік және анархистік түсіндірмелері бар, плюралистік және элиталық тұжырымдамалар, тікелей және өкілді демократия идеялары, қорғау, дамытушы, партиципаторлық демократия модельдерін білді.

Оқытудың әдістері мен түрлері: баяндау, сұрақ–жауап, түсіндіру, кіріспе дәріс, пікір-талас.

Демократия тақырыбын зерттей келе, оның алуан түрлі түрлерінің бір біріне қайшы мағынада екенін білдік. Демократияның либералды, консервативті, популистік, коммунистік және анархистік түсіндірмелері бар, плюралистік және элиталық тұжырымдамалар, тікелей және өкілді демократия идеялары, қорғау, дамытушы, партиципаторлық демократия модельдері айтарлықтай танымал. XX ғасырдың соңына қарай «кеңес демократиясы», пролетарлық және «халықтық» демократия сияқты идеологиялық құрылымдарға назар айтарлықтай төмендеді, керісінше, демократияның әртүрлі жеке ұлтшылдық және «өркениеттік» нұсқаларына қызығушылық артты. *Классикалық либерализм* демократияны азаматтарға саяси өмірге қатысуға мүмкіндік беретін тәртіп ретінде емес, оларды биліктің озбырлығынан және басқа адамдардың заңсыз әрекеттерінен қорғайтын механизм ретінде қарастырады. Бұл идеяны Томас Гоббс дамытты, ол егемендік азаматтарға тиесілі екенін мойындады, бірақ халық билікті сайланған сенімді өкіліне ғана тапсырады, өйткені тек күшті мемлекет өз азаматтарын қорғай алады. Кейінірек Джеймс Мэдисон бұл тұжырыммен келісті, ол демократиялық үкіметтің мақсаты қоғамдық игілік пен жеке құқықтарды қорғау деп мәлімдеді. Джон Локк пен Шарль Луи Монтескье, ең алдымен, заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің өкілеттіктерін бөлуде көрінетін Конституциялық билікті шектегіштердің қажеттілігі туралы жазды.

Табиғи құқықтар тұжырымдамасы адамның туғаннан бастап белгілі бір құқықтар мен бостандықтарға ие болуынан туындайды. Табиғи құқықтардың либералды тұжырымдамасы адамның өмір сүру, бостандық, бақытқа ұмтылу құқығы сияқты табиғи құқықтарын Джон Локк пен Шарль Луи Монтескье және т.б. 1776 жылғы американдық Тәуелсіздік Декларациясында тіркелді, ал 1789 жылғы адам және азамат құқықтары туралы француз декларациясында табиғи құқықтардың негізін бостандық, меншік, қауіпсіздік және езгіге қарсы тұру деп жариялады.

Қорғау демократиясы тұжырымдамасында утилитаристер Иерия Бентам және Джеймс Милл көп жұмыс жасады, олар жалпыға бірдей дауыс беру құқығын қамтамасыз ету арқылы жеке мүдделерге қол сұғушылықты шектеу қажеттілігі идеясынан туындады. Мойынсұнуға келісім сайлаудағы дауыс беру процесінде көрінеді. Бұл, билеушілердің сайлаушылар алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді, оған жасырын дауыс беру, тұрақты сайлау, сайлаудағы бәсекелестік, азаматтарға өз билігін таңдауға және олардың шешімдерін бақылауға мүмкіндік береді. Қорғау демократиясы бұл мемлекеттің билігін шектейтін ресми және бейресми ережелер шеңберінде әрекет ететін конституциялық демократия жүйесі. Бұл тәсіл саяси және азаматтық бостандықтарға (сөздер, бірлестіктер, дауыстар және т.б.), сондай-ақ барлығының заң алдындағы теңдігіне кепілдік береді. Алайда, саяси теңдік тек техникалық тұрғыдан түсініледі және тек әрқайсысы үшін тең дауыс беру құқығын білдіреді, бұл биліктің қатаң бөлінуімен және негізгі құқықтардың сақталуымен қамтамасыз етілетін жеке бостандықты қорғайды. Қорғау демократиясы азаматтарға өз таңдауына толық жауап бере отырып, олардың өмір салтын таңдауға берік мүмкіндіктер береді, бұл биліктің қоғамның көптеген салаларына араласпауын және мемлекеттің азаматтық қоғамнан толық бөлінуін білдіреді. Бұл модельдің теоретиктері демократия тікелей бола алмайды, ол тек өкілдері арқылы жұмыс істеуі керек деп есептеді. Олар көпшіліктің күшін шектеуге тырысты, өйткені олар тікелей демократиядан «тікелей» кемшіліктерді көрді. Мұндай алаңдаушылықты өкілді демократияның теоретиктері де бөлісті. Джеймс Мэдисон көпшілік басқаруға тым білімсіз болып келеді және сол білімсіз көпшілік азшылықтың мүдделеріне нұқсан келтіруі мүмкін екеніне сенді.

Өкілдік демократия-бұл парламент бүкіл саяси процестің орталығы болып саналатын жүйе. Парламент саяси биліктің басты негізін және жалпыға бірдей сайлау құқығының жалғыз көрінісін білдіреді. Еркін және жарыстық сайлау қорытындысы бойынша азаматтар осы жоғары кеңеске өздерінің ұсынушыларын жібереді, олар белгілі бір мерзім ішінде сол сайлаушы топтарының талаптары мен мүдделерін білдіруге тиіс. Қорғау демократиясының тетіктері демократияны көпшіліктің озбырлық ықтималдығынан қорғауға ықпал етеді. Биліктің бөліну принципі көпшіліктің биліктің барлық тармақтарын иемденуіне жол бермейді, ал Парламенттің екі палаталы биліктің біреуін көпшілік бақылайтын болса, ол заң шығарушы органда шоғырлануына жол бермейді.

Демократияның классикалық либералды теориясының бағыттарының бірі *дамушы демократияның* өкілдері саяси қатысу тек жеке мүдделерді қорғау үшін ғана емес, ең алдымен демократиялық идеалдарды ұстанатын еркін ақпараттандырылған азаматтардың өзін-өзі жетілдіруі үшін қажет деп санайды. Азаматтардың саясатқа тартылуы мысалы, биліктің жекелеген тармақтарының жұмысына қоғамдық пікірталастар және т. б.

қатысу, әркімнің әлеуетін үйлесімді дамыту үшін мемлекет оған жеке құқықтар және бостандықтар беруі керек. Бұл модельді негізінен Жан Жак Руссо әзірледі, ол үшін демократия жеке адамдардың бостандығына қол жеткізу құралы болды. Бірақ бостандық жалпы еркіндікке бағынуды білдірді. Руссо жалпы ерік - жігер әр азаматның шынайы ерік-жігерін білдіреді және жалпы ерік-жігерге бағынады осылайша адам өзінің шынайы табиғатын бағындырады, демек ол бұрынғыдай еркін болып қалады деп сенді. Сондықтан халықтық егемендік бөлінбейді деп тұжырымдады. Руссо өкілдік билікті тікелей пайдасына қабылдамады және классикалық афиндік демократиясының бірқатар элементтерін қолдануды жақтады. Оның идеяларын кейіннен демократияның партиципаторлық теориясы қабылдады. Дамушы демократияның тағы бір жақтаушысы Джеймс Милль- қоғамдық өмірге қатысу арқылы азаматтар саяси процестерді жақсы түсіне бастайды және жеке дамудың жоғары деңгейіне жетеді деп сенді. Демократия ол үшін ең алдымен білім беру рөлімен маңызды болды. Сондықтан Джеймс Милль саяси қатысуды барлық сауатты азаматтарға, соның ішінде әйелдерге таратуға шақырды.

Демократияның марксистік үлгісі либерализмнен ерекшеленеді, өйткені ол парламентаризмді буржуазиялық, капиталистік демократияның бір түрі ретінде қарастырады. Марксистер барлығының еркін дамуы, әрқайсысы жеке еркін дамыған кезде жүзеге асады деп сенді. Бостандықты саяси және экономикалық теңдік пайдалану тоқтатылғаннан кейін ғана алуға болады. Тек ол ғана адамның «әркімнің мүмкіндігіне қарай қажеттілігі» қағидаты бойынша әлеуетін іске асыру шарттарын қамтамасыз ете алады. Карл Маркстің ізбасарлары демократияны меншікті ортақ иеленуі негізінде, әлеуметтік теңдік идеалы деп санады. Маркс капитализмды революциялық құлату нәтижесінде қол жеткізілген мемлекеттік емес жүйені шынайы демократия деп атады. Оның пікірінше, таптық антогонизм жойылғаннан кейін коммунистік қоғам келеді, ал пролетарлық мемлекет кейіннен өздігінен жойылады, демек мемлекетке, заңдарға, саясатқа, демократияға деген қажеттіліктің болмайды деп есептеді. Маркстің демократия туралы ойларын В. И. Ленин жалғастырды, оның идеалы «мемлекеттің жойылуы» болды, ал демократия мемлекет формаларының бірі ретінде оның да жойылуын білдірді.

Партиципаторлық демократия немесе барлығына арналған демократия тұжырымдамасының жақтаушылары қазіргі саясаттанушылар Кэрл Пейтман, Крофорд Макферсон, Джозеф Циммерман, Норберто Боббио, Питер Бахрах, Кэрл Гулд және т. б. азаматтардың қоғамдық өмірдің негізгі мәселелері бойынша талқылауға және шешім қабылдауға белсенді қатысуын білдіретін демократияның классикалық түріне бет бұрды. Бұл ғалымдар көбінесе дамушы демократия идеяларын ұстанады, оны, атап айтқанда, азаматтардың өзін-өзі басқаруы ретінде түсіндіреді. Бостандық, өзін - өзі дамытудың тең құқығына саяси тиімділік сезімін

жетілдіретін және ұжымдық талаптар туралы жақтаушылардың көрінуіне ықпал ететін партиципаторлық қоғамда ғана қол жеткізуге болады. Мұндай қоғамда азаматтар жақсы хабардар, басқару процесіне белсенді қатысуға мүдделі. Көптеген азаматтардың партиципаторлық үлгідегі саяси белсенділігінің қажеттілігі, олардың қатысу деңгейінің төмендеуі нәтижесінде «азшылықтың озбырлығына» әкелетіндігімен түсіндіріледі. Жоғарыдан авторитарлық қысымға тек төменнен күшті билік қана төтеп бере алады. Мысалы, Циммерман – халықтың игілігі барлық азаматтар міндетті түрде күн сайын олар тең қатысу мүмкіндіктеріне ие болумен ғана емес, шешім қабылдаумен айналысқан кезде жалпыға бірдей теңдікті қамтамасыз ету арқылы қол жеткізуге болады деп санайды. Партиципаторлық үлгіде саяси қатысу кез-келген мақсатқа жетудің құралы емес, ол саяси қатысу арқылы азаматтардың интеллектуалды және эмоционалды дамуына ықпал етеді. Либералды теоретиктер үшін меншікке негізделген индивидуализмнің әдеттегі ұстанымдарынан саяси процесс көбінесе бәсекелестердің жетіспейтін материалдық игіліктер үшін қатаң күресі ретінде қарастырылатыны маңызды. Егер біз бұл мәселені адам қабілеттерін дамыту және іске асыру тұрғысынан талдайтын болсақ, онда материалдық игіліктерді бөлудің әділдігі – бұл жағымды бостандықтың маңызды игілігіне қол жеткізудің құралы ғана. Азаматтардың демократиялық процеске белсенді қатысуы-бұл шарт. Осылайша, қатысу екі функцияны орындайды: азаматтарды жоғарыдан жүктелген шешімдерден қорғайды және адамның өзін - өзі жетілдіру механизмі болып табылады. Мүмкін болатын максималды нәтиже үшін демократия қазіргі заманғы қажетті психологиялық қасиеттер мен партиципаторлық саяси мәдениеттің эволюциясына ықпал ету үшін басқа салаларға да таралуы керек, ол тек «қатысуды үйрену» қағидаты бойынша қалыптасуы мүмкін. Идеал партиципаторлық қоғам азаматтарды делдалсыз басқаруға негізгі саяси және әлеуметтік институттардың тікелей қатысуымен, көшбасшылардың қатардағы мүшелерге есеп беруімен және демократиялық заңдылықтың жоғары деңгейімен сипатталады. Партиципаторлық демократияның тетіктері-референдум, бастама және кері шақыру.

Референдум мемлекеттік органдардың, сайлаушылардың, халықаралық ұйымның қандай да бір негізгі мәселені шығаруын көздейтін тікелей демократия құралы. Кейбір жағдайларда референдум өткізу заң бойынша міндетті болып табылады, яғни аралық рәсімдерді қажет етпейді, ұйымдастырудың жергілікті деңгейден жалпыұлттық деңгейге дейін жүргізілуі мүмкін. Әдетте, референдумның нәтижесі халық билігінің ең жоғары тікелей көрінісі ретінде жоғары құқықтық мәртебеге. Партиципаторлық демократияның тағы бір маңызды құралы-*бастама*. Бастама заңда белгіленген қатысушылар саны бар немесе қажетті қол жинаған азаматтар тобына өзі тұжырымдаған мәселеге дауыс беруге құқық

береді. Партиципаторлық демократияның үшінші құралы *кері шақыру*, яғни сайлаушылар өз өкілінің, сайланған шенеуніктің және жаңа сайлаудың өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтатуға қол жеткізе алатын процедура. Алдымен сіз заңда белгіленген қол санын алуыңыз керек, содан кейін кері қайтарып алу процедурасын бекіту үшін дауыс беру, содан соң келесі сайлау өткізіледі. Ол АҚШ-тың 15 штатында сыбайлас жемқорлыққа айыпталған әкімдерді кері шақырту үшін кеңінен қолданылды. Кері қайтарып алу қозғалыстары жергілікті өзін - өзі басқару деңгейінде тиімді, бірақ процедураның күрделілігіне байланысты жалпыұлттық лауазымдардағы шенеуніктер жағдайында сирек жетістікке жетеді. Бүгінгі күнге дейін бұл үлгі тек идеалды норманы білдіреді, оған ұмтылу керек, бірақ көптеген адамдар үшін бұл мүлдем қол жетімсіз болып көрінеді.

Элиталық демократия үлгісін ұстанушылар қоғамды басқарушы азшылыққа - элитаға және басым емес көпшілікке –бөледі. Көпшілік саясатқа қызығушылық танытпайды, қажетті білімі мен толық ақпараты жоқ, дұрыс шешім қабылдауды білмейді, сондықтан ол элитаға саяси процесті басқару құқығын өз еркімен береді. Демократияның элиталық тұжырымдамасының негізін қалаушы көрнекті экономист және саяси ойшыл Йозеф Шумпетер болып саналады, ол оны «бәсекеге қабілетті көшбасшылар теориясы» деп атады. Бұл саяси ойшыл азаматтардың шектеулі бақылауымен тәжірибелі және құзыретті элитаның шешім қабылдауының маңыздылығын түсіндіреді. Шумпетер үшін демократия-бұл мақсат емес, тек саяси әдістердің бірі. Азаматтардың қызметі-үкіметті таңдау, кері шақырту немесе осы мақсат үшін делдалдарды сайлау. Демократиялық әдіске сәйкес, билікке сайлаушылардың ең көп қолдауына ие болған, олардың «сұранысына» жауап беретін партия келеді. Сайлау-бұл элитаны саяси шешімдер үшін жауапкершілікті сезінуге мәжбүр ететін құрал. Потенциалды көшбасшылар арасындағы бәсекелестік элиталық демократияның белгісі болып табылады. Сайлау арасындағы кезеңде сайлаушылар элита мен қоғам арасындағы еңбек бөлінісін құрметтеуі керек, келесі сайлауға дейін олар саясатпен айналыспауы керек екенін түсінуі керек. Демократияның бұл үлгісінде көпшілік минималды шығындармен максималды қайтарымды алады, себебі элита шешімдерді өзі қабылдайды. Осылайша, демократияның элиталық моделі қарапайым азаматтардан саяси шешімдер қабылдау жауапкершілігін алып тастайды және оны саяси мәселелерде көбірек ақпарат пен тәжірибесі бар көшбасшыларға жүктейді. Осы үлгінің сыншылары бұл демократияның әлсіз түрі деп санайды, өйткені демократиялық процестегі азаматтардың рөлінің төмендеуі саясатқа деген қызығушылықтың жоғалуына, апатия мен иеліктен шығарудың пайда болуына әкелуі мүмкін.

Плюралистік демократия тұжырымдамада саясат мүдделер тобының саяси күрес саласындағы қақтығысы ретінде қарастырылады, мұнда

шешімдер мүдделердің максималды көлемін қанағаттандыру үшін байланысқа келу негізінде қабылданады. Шын мәнінде, мұндай демократия халықтың билігі ретінде емес, халықтың келісімімен билік ретінде көрінеді. Плюралистер үшін демократияның негізгі мақсаты-азшылықтардың талаптары мен құқықтарын қорғау.

Плюралистік демократия үлгісінің басты сипаттамасы- басқарушылар мен басқарылатындар арасында сенімді байланыс орната отырып, сайлау кезіндегі партиялар арасындағы бәсекелестік және мүдделі топтардың өз көзқарастарыңызды еркін білдіре алу мүмкіндігі. Бұл басқару жүйесінің өзіндік басқару идеалынан белгілі қашықтығына қарамастан, оның жақтастары бұл демократиялық деп аталу үшін жауапкершіліктің жеткілікті деңгейін қамтамасыз етеді деп санайды. Плюралистер азаматтарға өз пікірлерін білдірудің қажеті жоқ деп санайды – олар үшін мүдделі топтар мұны жасайды және бұл әлдеқайда тиімді, ал қажетті өкілдікке азаматтардың белсенділігінсіз де қол жеткізіледі.

Плюралистік демократия үлгісі элитаның озбырлық ықтималдығын және бұқараның аномиясын азайтады, өйткені саяси кеңістік белсенді ұйымдармен, азаматтардың көңіл - күйі мен талаптарын элитаның назарына жеткізетін қысым топтарымен қаныққан.

Демократияның плюралистік үлгісін сынаушылар келесі қарсы аргументтерді алға тартты: 1) адамдардың аз ғана бөлігі формальды түрде кез-келген топтың мүшелері болып табылады, демек, барлық азаматтардың мүдделері аз ұсынылған; 2) тек мықты топтардың мүдделері ғана қанағаттандыратын, барлық саяси процесс компромиске айналады, ал азаматтардың талаптары ескерілмей қалады; 3) мүдделердің топтық өкілдігін дамыту азаматқа пассивті рөл береді, бұл «саяси көрермендер» мемлекетінің пайда болуына әкелуі мүмкін, нәтижесінде халық жүйеге бақылауды жоғалтады. Егер азаматтардың саяси қатысуы мен белсенділігін мүдделер топтарының ішінара өкілдігіне немесе сайлауға қатысуы пассивті болса, онда азаматтық қоғам өзінің барлық алуан түрлілігіне қарамастан, саясатты тұжырымдай алмайды; адамдар өздерін басқарушы емес, тек басқарылушы деп есептеледі.

Демократияның қандай принциптер бойынша жұмыс істейтінін осы бөлімде көрсетілді. Демократияның негізгі принциптерін іс жүзінде жүзеге асыру үшін оны Конституцияда бекіту жеткіліксіз. Ол тәжірибе жүзінде жүзеге асырылуы қажет. Ал тәжірибеде оны жүзеге асыру үшін, азамат өзінің саяси көзқарастарды білдіру әрине еркіндігінен басталады. Демократиялық қоғамда зорлық-зомбылық пен фашистік идеологияны насихаттаудан басқа кез-келген саяси көзқарасын тек саяси партиялардың өкілдері ғана емес, бәрі де білдіре алады. Демократия-бұл мемлекет емес, белгілі бір принциптерге негізделген саяси өмірді ұйымдастыру формасын дамыту процесі.

Деңгейлік тапсырмалар:

1–деңгейлік сұрақ. «Классикалық либерализм» түсінігіне анықтама беріңіз.

1 –деңгейлік сұрақ. Өкілдік демократия дегеніміз не?.

2–деңгейлік сұрақ. Демократияның марксистік үлгісін тұжырымдаңыз.

2–деңгейлік сұрақ. Демократияның элиталық тұжырымдамасының негізін қалаушы

3–деңгейлік сұрақ. Плюралистік демократиялық жүйенің ерекшеліктері неде?

ОБӨЖ тапсырмалары: Демократиялық үдеріс.

БӨЖ тапсырмалары: Демократияның түрлеріне анықтама беріңіз.

Негізгі әдебиеттер:

1. Саясаттану. -Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, Оқулық, 2020.-520 бет. Хейвуд Эндрю
2. Қазіргі заманның саяси жүйелері мен режимдері. Оқу құралы. / Д. Е. Ақболат. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2020
3. Қоғамдық саясат. Саясат, талдау және баламалар: Оқулық, /Майкл Е. Крафт, Скот Р. Фурлонг.-Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2017.

Қосымша әдебиеттер:

1. Қазақстанның дін жөніндегі мемлекеттік саясаты. А.Т.Асан, А.С.Балапанова, Т.А.Козырев, 2020, Монография
2. Қазақстан республикасының ішкі және сыртқы саясаты пәнінің оқу-әдістемелік кешені.Д. Е. Ақболат. Алматы, 2019
3. Нұрсұлтан Назарбаев: Бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы. Ұжымдық монография. Тоғжанов Е.Л., Әбдәкімов Ә.Ә., Капашникова Н.П., т.б. Астана, 2014

WEB сайттар тізімі:

- 1 <http://rmebrk.kz/> Саясаттану. Оқу-әдістемелік құрал. А.А.Иманбаева, Алматы, 2017.